

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin imzaları

Abid Tahirli

Filologiya elmləri doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: habidtahirli@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə ilk dəfə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin imzaları ayrıca tədqiqat obyektini kimi işlənmiş, müxtəlif müəlliflərin elmi əsərlərində, digər mənbələrdə onun imzaları ilə bağlı irəli sürülən fikirlərə münasibət bildirilmiş, ədibin irsi, o cümlədən dövrü nəşrlərdəki materiallar təhlil süzgəcindən keçirilmiş, müəyyən elmi-nəzəri qənaətlər hasil edilmişdir. Görkəmli publisistin “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”, “M.Ə.Rəsulzadə”, “Məhəmməd Əmin”, “Rəsulzadə” kimi açıq imzalarla yanaşı, “Azəri”, “M.Qərib”, “Yalvacıoğlu”, “Müsavətçi” gizli imzaları ilə də yazdığı müəyyənləşdirilmiş və bunun səbəblərinə aydınlıq gətirilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin imzalarının dəqiqləşdirilməsi ədibin irsini dərinlən, əhatəli tədqiq etmək və dəyərləndirmək baxımından aktual və əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, “Azəri”, “M.Qərib”, “Yalvacıoğlu”, “Müsavətçi”, mühacirət mətbuatı

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 10.01.2025; qəbul edilib – 24.01.2025

Signatures of Mahammad Amin Rasalzade

Abid Tahirli

Doctor of Philological Sciences
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: habidtahirli@gmail.com

Abstract. In the article has been studied the signatures of Mahammad Amin Rasalzade for the first time, the opinion has been expressed on his signatures contained in the scientific works of various authors and in other sources, has been analyzed the writer's heritage, as well as the materials in periodical publications, and certain scientific and theoretical conclusions have been made. It has been determined that prominent publicist wrote with his own signatures such as “Mahammad Amin Rasalzade”, “M.A.Rasalzade”, “Mahammad Amin”, “Rasalzade”, as well as with the hidden signatures such as “Azeri”, “M.Garib”, “Yalvajoglu”, and “Musavatchi” and clarified the reasons for this.

The clarification of Mahammad Amin Rasalzade's signatures is relevant and important in terms of comprehensively studying and evaluating the writer's legacy.

Keywords: Mahammad Amin Rasalzade, “Azeri”, “M.Garib”, “Yalvajoghlu”, “Musavatchi”, emigration press

Article history: received – 10.01.2025; accepted – 24.01.2025

Giriş / Introduction

“İmza”, eləcə də bu ifadə ilə sıx bağlı olan kriptonimlərin – “gizli imza”, “örtülü imza”, “naməlum imza”, “təxəllüs”, “ləqəb”, “abreviatür inisial”ın yaranmasını şərtləndirən amillər, əmələgəlmə, istifadə üsulları və bu vasitələrdən faydalanan müəlliflərin, onların əsərlərinin müəyyənləşdirilməsi kimi problemlər söz yaradıcılığı ilə başlanan, ədəbiyyatşünaslıqda, mətbuatşünaslıqda, dilçilikdə, mətnşünaslıqda gündəlikdən düşməyən, ədəbi-tənqidi və elmi-nəzəri irsdə aktuallığını saxlayan, bitib-tükənməyən mübahisələr, bəzən ciddi fikir ayrılıqları törədən məsələlərdəndir. Dilimizə daxil olan ərəb mənşəli “imza” sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “1. Bir məktubun, bir sənədin və s.-in altında öz dəst-xətti ilə adını və ya fəsilini yazma qol çəkmə, qol qoyma; qol. 2. Təxəllüs, ləqəb mənasında” şərh edilir [3, s.542]. Elə həmin lüğətdə “təxəllüs” (Adətən yazıçıların, rəssamların və b.-nin işlətdikləri qondarma ad) [4, s.293], “ayama” (Bir adama el tərəfindən verilən ad, ləqəb [5, s.176], “ləqəb” (Müəyyən bir səciyyəvi xasiyyətinə və başqalarından fərqlənən əlamətinə görə adama verilən qeyri-rəsmi ad [6, s.252] sözlərinin də izahı verilmişdir. Burada olduğu kimi, bir çox başqa mənbələrdə də imza və onunla bağlı antroponimlərin şərhində üst-üstə düşməyən, bəzən hətta ziddiyyətli məqamlar da olur. Son illərdə elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərindən, intellektual resurslardan, internetin imkanlarından istifadə olunması “imza” sözünün semantik sərhədlərinin genişləndiyini, dilimizə e-imza, rəqəmsal imza, asan imza, sima və s. kimi anlayışların daxil olduğunu nəzərə alsaq, o zaman “imza”nın şərhinin dolğun olmadığı qənaətinə gələ bilərik. Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, qələm əhlinin ədəbiyyat və mətbuatdakı imzalarla bağlı maraqlı, faydalı axtarışları, dəyərli qənaətləri də var. M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, Ö.F.Nemanzadə, A.Sur, Ə.Müznib, Ə.Abid, M.Cəlil, F.Ağazadə, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, S.Hüseyn, M.B.Məhəmmədşad, H.Vəzirov, Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyli qardaşları və başqaları ayrı-ayrı mətbu orqanlar – qəzetlər, jurnallar, onların ideya-istiqlaməti, proqramı ilə yanaşı, əməkdaşları, imzaları barədə dəyərli məqalələr yazmış, maraqlı xatirələr qələmə almışlar. Azərbaycan ədəbiyyatının və elminin inkişafında müstəsna xidmətləri olan Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Mir Cəlil Paşayev “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)” adlı kitabında [29] haqqında bəhs olunan dövrdə formalaşan və ədəbiyyatımızın sonrakı təkamülündə mühüm rol oynayan ədəbi məktəblərin ideya-estetik platforması, inkişaf istiqaməti və xarakteri, ədəbi metod və üslub özünəməxsusluğunu, bir sıra görkəmli sənətkarların yaradıcılığını təhlil süzgəcindən keçirmiş, dəyərli elmi-nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür. O, eyni zamanda Mirzə Fətəli Axundovdan üzə bu yana bir çox yazıçı və şairin imzaları, o cümlədən örtülü, gizli imzaları, təxəllüs, ləqəbləri haqqında maraqlı mülahizələr söyləmişdir.

Əsas hissə / Main part

İctimai-siyasi, publisistik, elmi fəaliyyəti ilə tariximizdə iz buraxmış Ceyhun Hacıbəyli ilk dəfə Azərbaycan mətbuat tarixinin elmi, sistemli və əhatəli tarixini yazmağa təşəbbüs göstərmiş, bununla da mətbuat tariximizin tədqiqi tarixinin təməlini qoymuşdur. Onun 1909-cu ildə mətbuat tarixi ilə bağlı araşdırmasını AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mənzər İbrahimova üzə çıxarmış və “Molodyoj Azerbaydjana” qəzetinin iki nömrəsində [18] “Əkinçi”dən “Həqiqət”ədək” adı ilə dərc etdirmişdir. C.Hacıbəyli əlyazma şəklində olan əsərində “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Rəhbər”, “Dəbistan”, “Təkamül”, “Yoldaş”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Tazə həyat”, “Tərəqqi”, “Proqres”, “İttifaq”, “Zənbur”... kimi mətbu orqanların məramı, ideya istiqaməti, toxunduğu problemlər, redaktor və mühərrirləri, onların imzaları haqqında bəhs edir, nəşrlərin cəmiyyət həyatında yeri və rolunu dəyərləndirir.

Mətbuat tarixi və imzalarla bağlı ilk peşəkar, sistemli tədqiqatın müəllifi, heç şübhəsiz ki, istiqlal mücahidi, alovlu publisist, yazıçı, araşdırmaçı, nəşir Mirzə Bala Məhəmmədşadadır (13 av-

qust 1898, Zirə, Bakı – 8 mart 1959, İstanbul, Türkiyə). Onun qələmə aldığı “Azərbaycan türk mətbuatı” kitabında [24] imzalarla bağlı diqqətəlayiq fikirlər var. Həmin əsər bir müddət sonra Dilqəm Əhməd tərəfindən ərəb əlifbasından transliterasiya edilərək, “Ön söz” və “Əlavələr”lə çap olunmuşdur [23]. “Birinci Rus inqilabına qədər mətbuat (1875-1905)”, “Birinci inqilabdan sonra mətbuat”, “Müharibə dövründə mətbuat”, “İnqilab içində mətbuat”, “Müsavat dövründə mətbuat”, “Bolşevik mətbuatı” adlı fəsillərdən və “Son söz”dən ibarət əsərdə Mirzə Bala Məhəmmədzadə haqqında bəhs etdiyi dövrün mətbuatının nəşirləri, redaktorları, mühərrirləri, onların imzaları, dövrü nəşrlərin proqramı, məramı, ideya istiqmətləri və s. haqqında maraqlı məlumatlar verir. Doğrudur, müəllif kitabda gizli imzalar, təxəllüs və ləqəblər barədə söz açmır, lakin nəşrlərin və mətbəələrin üzleşdiyi problemləri qeyd edir, eyni zamanda, “Son söz”də M.Məhəmmədzadə kitabda bir sıra nöqsanların olduğunu etiraf edir. Görünür, gizli imzalara toxunmaması da həmin nöqsanlar cərgəsindədir.

İmzalarla, o cümlədən gizli imzalarla bağlı ayrıca tədqiqat işinin ilk təşəbbüskarı Novruz Ağayev (1874, -1948) olmuşdur. Onun 1944-cü ildə tərtib etdiyi “Mətbuat tariximizə dair qeydlər” adlı 112 səhifəlik dəftərində [1] 1875-1920-ci illərdə çıxan qəzet, jurnalların, eləcə də nəşir, redaktor və əməkdaşların adları, nəşrlərin tarixi əksini tapmışdır. N.Ağayev 110 nəfər müəllifin 450 gizli imzasını qeydə almışdır. “Dəftər”dəki materiallar AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun böyük elmi işçisi Mərzəyə Paşayevanın (1925-Qəbələ – 2010, Bakı) tərtib etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun iştirakçıları” adlı biblioqrafik vəsaitlə birlikdə filologiya elmləri doktoru Elmira Qasımova tərəfindən transliterasiya edilərək, “Gizli imzaların ilk biblioqrafik göstəriciləri” adı ilə nəşr olunmuşdur [2].

Görkəmli tədqiqatçı Qulam Məmmədlinin (25 mart 1897, Təbriz – 18 noyabr 1994, Bakı) “İmzalar” kitabı [25] isə bu problemlə bağlı işıq üzü görən ilk nəşrdir. Dörd minə yaxın imza haqqında məlumatı əks etdirən bu əsərdə yol verilən bir sıra yanlışlıqlar tədqiqatın elmi dəyərinə ciddi ziyan vurmur.

İmzalarla bağlı yuxarıdakı qeydlər, həmçinin sovet rejimi və kommunist ideologiyasının düşmən elan etdiyi mühacir ədiblərin yaradıcılığının, o cümlədən onların imzalarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində ayrıca tədqiqat əsərinin yazılmaması problemin tədqiqatını aktuallaşdıran, şərtləndirən amillərdəndir. Bu baxımdan parlaq publisistik, siyasi, ədəbi-tənqidi və elmi irsi ilə Azərbaycanın ictimai fikir tarixində xüsusi yer tutan görkəmli ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri, Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadənin (31 yanvar 1884, Bakı – 1955, 6 mart, Ankara) imzalarının müəyyənləşdirilməsi mühacirətşünaslığın qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. M.Ə.Rəsulzadənin imzaları ilə bağlı araşdırmalar nəticəsində əldə edilən qənaətlər müəllifin irsinə, xaricdəki və ölkəmizdəki mövcud tədqiqat əsərlərinə, o cümlədən Mövsüm Əliyevin, Elçinin, Şirməmməd Hüseynovun, Nəsiman Yaqublunun, Aydın Balayevin, Vilayət Quliyevin, Ədalət Tahirzadənin, Vaqif Sultanlının, Asif Rüstəmlinin, Ramiz Abutalıbovun, Nəsim Nəsimzadənin, Nəciyə Bağırzadənin və başqa alimlərin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına istinad edilməklə hasil olunmuşdur. Bu problem üzərində işləyərkən, eyni zamanda Məhəmməd Əmin bəy irsinin tədqiqində və təbliğində mühüm xidmətləri olan Əli Yavuz Akpınar, Ədalət Tahirzadə, Ömər Özcan, Səbahəddin Şimşir, Dilqəm Əhməd, Mehdi Gəncəli kimi araşdırmaçılarla yazmış, fikir mübadiləsi aparılmışdır. Bəri başdan qeyd edək ki, ədib istər mühacirətqədərkə, istər mühacirətinin I, istərsə də II dövr yaradıcılığında açıq və gizli imzalardan, təxəllüslərdən istifadə etmiş, eyni zamanda bir sıra yazılarını imzasız dərc etdirmişdir.

Məlum səbəblərə görə, sovet dövrü tədqiqatlarında M.Ə. Rəsulzadənin əsərləri, imzaları haqqında bəhs edilməmişdir. Bu problem müstəqillik illərində də ayrıca tədqiqat problemi olmamışdır. Ayrı-ayrı müəlliflər müxtəlif məsələlərdən bəhs edərkən ara-sıra M.Ə.Rəsulzadə imzalarına, bəzi hallarda müəyyən yanlışlıqlara yol verilsə də, bu və digər şəkildə toxunmuşlar.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi, mətbu imzaları haqqında tam təəssürat yaratmaq üçün sənətkarın keçdiyi mürəkkəb yaradıcılıq yolunu mərhələlər üzrə izləmək məqsədəuyğundur. Yeri gəlmişkən

qeyd edək ki, ikinci mühacirət dövründə olan yaradıcılığında M.Ə.Rəsulzadənin istifadə etdiyi imzaların araşdırılması, müəyyənləşdirilməsi rəsulzadəşünaslığın qarşısında duran ciddi vəzifələrdəndir. Doğrudur, bir çox tədqiqat əsərində, daha çox isə M.Ə.Rəsulzadə irsinin müqtədir tədqiqatçısı və alovlu təbliğatçısı Şirməmməd Hüseynovun və ədibin həyat və yaradıcılığının fədakar araşdırmaçısı Nəsiman Yaqublunun elmi-tədqiqat işlərində mühərririn “Şərqi-Rus”, “Hümmət”, “Dəvət-Qoç”, “Dəvət”, “İrşad”, “Təkamül”, “Tərəqqi”, “İqbal”, “Yeni iqbal”, “Açıq söz”, “İstiqlal” qəzetlərində “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”, “M.Ə.Rəsulzadə”, “Rəsulzadə” “M.Ə.R-zadə”, “M.Ə”, “M.Ə.R”, “M.Əmin”, “Məhəmməd Əmin”, “Marzadə”, “Mürəttib”, “Ə.H”, “M.ƏM”, “Niş” və s. kimi imzalardan istifadə etdiyi vurğulanır. Lakin ədibin imzaları ilə bağlı əsaslandırılmış fikirlərlə yanaşı, xeyli mübahisəli, ziddiyyətli məqamlar da var. Bir misal gətirməklə kifayətlənəcəyik. M.Ə.Rəsulzadənin professor N.Yaqublu bir çox əsərində, o cümlədən “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası”nda [12, s.169] ədibin “*İran-e-Nov*” qəzetində “Niş” gizli imzasından istifadə etdiyi fikrindədir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, N.Yaqublu adıçəkilən əsərində M.Ə.Rəsulzadənin istifadə etdiyi “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”, “M.Ə.R-zadə”, “M.Ə.Rəsulzadə”, “Məhəmməd Əmin”, “Rəsulzadə”, “Marzadə”, “Mürəttib”, “M.Ə”, “M.Əmin”, “M.Ə.M”, “R-zadə”, “Niş”, “Sosialist”, “Haman”, “M.Ə.R” kimi imzalarının siyahısını vermişdir [39, s.169]. Əlbəttə, bu imzalar Məhəmməd Əmin bəyin istifadə etdiyi imzaların tam siyahısı deyildir. Berlin Humbolt Universiteti ilə Berlin Müsəlman Mədəniyyətləri və Cəmiyyətləri Məktəbinin doktorantı Əlirza Hodaei də N.Yaqublu ilə eyni fikirdədir: “Demokrat Partiyasının və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri olan Rəsulzadə əvvəldən etibarən, *İran-e-Nov* qəzetinin baş redaktoru idi və qəzetin doktrinası ilə ideoloji xəttini müəyyən edən məqalələrin əksərini ya özü yazırdı, ya da onun məsləhəti ilə yazılırdı. Rəsulzadənin öz yazıları bir neçə sayda onun təxəllüsü olan *Niş (İynə)* adı altında dərc edilirdi” [17]. Nəciyə Bağırzadə “Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin elmi və publisistik yaradıcılığında milli təfəkkür və dil məsələsi” adlı elmi tədqiqat əsərində isə belə fikir yürüdür: “Rəsulzadə “Niş” imzası ilə yazdığı ilk məqaləsində (?- sual A.Tahirlinindir) cəmiyyətdə baş verən müxtəlif ictimai-siyasi hadisələri işıqlandıran kiçikhəcmli yazıları bir başlıq altında toplayaraq öz oxucusuna çatdırmaq ideyasının elə evdə, qoca nənəsinin qurama tikdiyini müşahidə etdiyi vaxt yarandığını qeyd edir” [7, s.15]. Bu cür bir-birini inkar edən, dolaşq fikirlərin sayını artırmaq olar.

Tədqiqat predmetimiz M.Ə.Rəsulzadənin ikinci mühacirət dövründəki ədəbi və mətbu imzaları olduğundan, mövzuya qayıdır və bu qənaətə gəlirik ki, ədibin bu dövrdəki əsərləri əsasən “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”, “Məhmed Əmin Rəsulzadə”, “M.Ə.Rəsulzadə”, “Mim Əlif Rəsulzadə”, “Rəsulzadə”, “Rəsulzadə M.Əmin”, “M.Əmin”, “M.E” imzası ilə işıq üzünə gəlsə də, o çar irtica, İran mürtəce qüvvələrindən ehtiyatlandığı əvvəlki dövrlərdəki kimi, bu dəfə – xüsusilə ötən əsrin 20-ci illərində və 40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərində sovet rejiminin, xəfiyyəsinin təqiblərindən yayınmaq məqsədi ilə yenə gizli imza və təxəllüslərdən də istifadə etməyə məcbur olmuş və yaxud yazılarını imzasız dərc etdirmişdir.

“Məmməd”, “Məhəmməd”, yoxsa “Məmmədəmin”

Ən əvvəl ölkə mühacirətşünaslarının Rəsulzadənin adının “Məmməd”, “Məhəmməd”, “Məmmədəmin” kimi yazılması ətrafında səngiməyən, uzun illər davam edən mübahisələrə münasibət bildirməyi vacib sayırıq. Məsələ burasındadır ki, bu gün də elmi dövriyyədə və müxtəlif publisistik məqalələrdə ədibin adı fərqli yazılır. Sovet hakimiyyətinin süqutu ərəfəsində Mövsüm Əliyevin “Odlar yurdu” qəzetinin 1988-ci il sentyabr tarixli nömrəsində dərc olunan “Məmməd Əmin Rəsulzadə” adlı məqaləsi [15] imperiyanın 70 illik dövründə ədibə, istiqlal mühacirinə həsr olunmuş ilk yazı kimi tarixə düşmüşdür. Onun bu yazısı da daxil olmaqla bir çox əsərlərdə Rəsulzadənin adı “Məmməd” kimi yazılmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin adı N.Nəsibzadənin “Azərbaycan parlamenti”, “Azərbaycan hökuməti” adlı məqalələrində [30], N.Yaqublunun “Məmməd Əmin Rəsulzadə” [40], Bəxtiyar Nəcəfovun “Azərbaycan Demokratik Respublikası”: daxili və xarici siyasət” məqaləsində [26] “Məmməd”, Xalq yazıçısı Elçinin “Məmmədəmin Rəsulzadə” əsərində [10], Aydın Balayevin

“Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955)” elmi-tədqiqat işində [8] kitablarının adındakı kimi yazılmışdır. Asif Rüstəmlinin ərəb qrafikasından transliterasiya, qeydləri və lüğəti hazırlayaraq çap etdiyi “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti” [21], Şirməmməd Hüseynovun tərtib etdiyi “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” [22], Vaqif Sultanlının “Ağır yolun yolçusu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti” [35] adlı və bir sıra başqa kitablarda M.Ə.Rəsulzadənin adı əsərlərin üzərindəki kimi yazılmışdır. Hərdən eyni mətnə Rəsulzadənin adı həm “Məmməd”, həm də Məhəmməd kimi yazılır [24, 36]. Bəzi araşdırmaçılar son dövr tədqiqatlarında əvvəlki fikirlərindən imtina edərək “Məhəmməd” yazsalar da, bəziləri öz fikirlərində israrlıdır və mətbuatda da bu mövzu ətrafında polemikalar davam etməkdədir. D.Əhmədinin “Məmməd, yoxsa Məhəmməd?” [12], Qan Turalının “Məhəmmədəmin, Məhəmməd Əmin, yoxsa Məmməd Əmin?” [16], Nəsiman Yaqublunun “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, yoxsa Məmməd Əmin Rəsulzadə?” [41], İradə Sarıyevanın “Cümhuriyyətimizin banisinin adını hələ düz yazmağı bacarmırıq – Məmməd, ya Məhəmməd...” [32], Şahlar Göytürkün “Məhəmməd Əmin”, yoxsa “Məmməd Əmin” [16] və başqa müəlliflərin məqalələri bu məsələyə həsr olunsada, hələlik elmi dövriyyədə Rəsulzadənin adının necə yazılması ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Rəsulzadəşünasların böyük əksəriyyətinin və bizim qənaətimizə görə, ədibin adı “Məhəmməd Əmin” kimi yazılmalıdır. Bu nəticəyə gəlməyimiz üçün ciddi əsaslar var:

– etimoloji və semantik baxımdan doğru olan “Məhəmməd”, “Muhammed”, yaxud “Mohammed” adlarının sovet dönməsində, 1928-ci ildə keçirilən əlifba islahatından sonra “Allahsız”ların, ateistlərin dinə qarşı amansız mübarizəsi dövründə peyğəmbərimizi unudurmaq kimi çirkin məqsədi ilə ərəbcə saitsiz yazılan (ərəb əlifbası ilə “Mmmd”) “Məhəmməd”, yaxud “Mohammad” sözünün “Məmməd” kimi oxunduğu və ya “Mamed”ə çevrildiyi inkaredilməz faktdır;

– dövlət başçısının Rəsulzadə haqqında imzaladığı rəsmi sənədlərdə ad, soyad yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yazılır;

– Rəsulzadə II mühacirəti dönməsində gizli, yaxud təxəllüslə yazdığı məqalələr istisna olmaqla, bütün əsərlərində adını “Mehmet” kimi qeyd etmişdir. Türkiyə türklərinin istifadə etdiyi “Mehmet” ismi “Muhammed” isminin qısaldılmış formasıdır. Ədibin ilk yaradıcılıq dövründə, həm də ənənəvi olaraq (məs., Məhəmməd Füzuli, Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar, Məhəmməd Tağı, Məhəmməd Şahtaxtılı, Məhəmməd Hadi və s.) bu adın “Məhəmməd” kimi işləndiyini nəzərə alaraq, Rəsulzadənin adının həmin şəkildə yazılması məqsədəuyğundur;

– ərəb mənşəli “əmin”, yaxud “emin” sözü dilimizdə həm də, güvənilir, inanılır, güvənli mənalarını daşıyır və bu söz ya ayrıca (Əhmədov Əmin Mütəllib oğlu – Əmin Abid; Emin Sabit oğlu Mahmudov və s.) ya da digər bir sözlə birgə valideynlər tərəfindən körpələrə verilir;

– Türkiyədə “Mehmet” adı ilə yazıb-yaradan mühacirlərin adları və ya soyadları (Məhəmməd Sadiq Aran, Məhəmməd Altunbay”, Mirzə Bala Məhəmmədzadə) artıq mühacirətşünaslıqda “Məhəmməd” kimi elmi dövriyyədədir.

Deyənləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlirik ki, Rəsulzadənin adı elmi dövriyyədə yalnız “Məhəmməd Əmin” kimi işlənilməli, yazılmalıdır.

Mehmet Emin Rəsulzadə – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

M.Ə.Rəsulzadənin sağlığında mühacirətdə nəşr etdirdiyi 11 kitabın hamısı – 1923-ci ildə İstanbulda işıq üzünə görə “Azərbaycan Cümhuriyyəti (keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti)” və “Əsrimizin Siyavuşu”ndan 1951-ci ildə Ankarada çap olunan “Çağdaş Azərbaycan tarixi” və “Azərbaycan şairi Nizami”yədək “Mehmet Emin Rəsulzadə” (bundan sonra “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”) imzası ilə buraxılmışdır. Bu sözləri onun məqalələrinə şamil etmək olmur. M.Ə.Rəsulzadənin “Yeni Qafqasya” (1923-1927) ilə başlayan mətbu fəaliyyəti dövründə bir çox gizli, örtülü imzadan da istifadə etmiş, bəzi hallarda dərgidəki yazılarını imzasız dərc etdirmişdir. N. Yaqublunun fikrincə, ədibin “Yeni Qafqasya”da 216 imzalı və ya imzasız elmi, tarixi, ictimai, siyasi yazısı işıq üzünə görmüşdür [39, s.481]. Əlavə etmək lazımdır ki, həmin yazıların içərisində bədi əsərlər də olmuşdur.

Yavuz Akpınar, Səlcuk Türkyılmaz və Yılmaz Özkayanın yayına hazırladıqları “Mehmet Emin Rəsulzadə. “Yeni Qafqasya” yazıları” [43] kitabında M.Ə.Rəsulzadənin dərgidə 314 imzalı, gizli imzalı və imzasız müxtəlif mövzularda elmi, publisistik məqaləsi, şeir və hekayəsi dərc edilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəyə gəldiyi ilk günlərdən bütün sıxıntılara rəğmən, mühacirəti birləşdirəcək bir təşkilat yaratmağı və mətbu orqan buraxmağa çalışır. Nəhayət, 26 sentyabr 1923-cü ildə istəyinə nail olur. Onun rəhbərliyi ilə ərəb əlifbası ilə 16 səhifəlik “on beş gündə bir nəşr olunan ədəbi, ictimai və siyasi məcmua” “Yeni Qafqasya” işıq üzü görür. İlk nömrələrindən sovet rejimi və kommunist ideologiyasına qarşı sərt və amansız mövqə tutan, yalnız Azərbaycanın yox, rus əsarətində olan xalqların istiqlalı uğrunda ideoloji mücadiləni müqəddəs vəzifəsi hesab edən dərginin bağlanması, ümumiyyətlə, Azərbaycan mühacirlərinin fəaliyyətinə xitam verilməsi məqsədi ilə Sovet hökuməti müxtəlif təzyiqlər, təhdid üsullarından istifadə edirdi. Mühacirlər, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə bu təqiblərdən qorunmaq üçün müxtəlif tədbirlərə əl atırdı. Dərginin bütün işlərini Məhəmməd Əmin öz üzərinə götürsə də, “Yeni Qafqasya” “siyasi baxımdan kifayət qədər çalxantılı və təhlükəli olan bir dönmədə, siyasi mücadilə üçün çıxardılan dərginin imtiyaz sahibi və sorumlu müdiri” [42, I cild, s.XXIX] Seyid Məhəmməd Tahirin imzası ilə nəşr olunurdu. Müəlliflər məqalələri gizli, örtülü imzalarla, müxtəlif təxəllüslərlə, bəzən imzasız dərc etdirirdi. M.Ə.Rəsulzadənin 28 avqust 1923-cü ildə C.Hacıbəyliyə ünvanladığı məktub dərginin ağır şəraitdə, çətin şərtlər daxilində buraxıldığına dəlilət edir. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Məcmuanın ilk nüsxəsindən nə qərarda olduğununu görəcəksən. Görəcəksən nam və ünvanımızı işarələr altında ketmə edirik (gizlədirik – T.A.). Buna ehtiyac vardır. Taktika belə iktiza (tələb, lazım, gərək – mənasında – T.A.) edir (ADƏİA, fond 468). M.Ə.Rəsulzadə irsinin fədakar tədqiqatçısı Y.Akpınar “Yeni Qafqasya”dakı gizli imzalar haqqında yazır: “...isim və ünvanların gizli tutulması, günümüzdə bir çox yazının hansı yazara aid olduğu nöqtəsində bizi qərarlı buraxmaqdadır. Bəzi müstərar isimlər (təxəllüslər – T.A.), rumuzlar (ləqəblər – T.A.) hələ çözülməmişdir” [42, s.XXXI]. Y.Akpınar “Yeni Qafqasya”dakı imzasız məqalələrin əksəriyyətinin M.Ə.Rəsulzadəyə aid olduğunu onun C.Hacıbəyliyə yazdığı məktublardan gətirdiyi sitatlarla əsaslandırır: “Çox məşğulam, keçən həftə xəstə idim. Anginaya tutulmuşdum. Növbədəki nömrəni xəstə ikən hazırladım. O qədər yalnızam ki, hətta xəstə olmaya özümdə səlahiyyət görmürəm... Bilirsən ki, “Yeni Qafqasya”nın bütün ağırlığını münhəsirən (məxsusən, yalnız özümə – T.A.) öhdəmdədir”. Dərgidəki imzasız yazıların böyük əksəriyyətinin Məhəmməd Əmin bəyə aid olduğunu, həm də müəllifin məqalələrinin mövzusu, məzmunu, ideyası, dili, üslubu da təsdiqləyir. Məsələn, dərginin 26 sentyabr 1923-cü il tarixli nömrəsində proqram məqaləsi əvəzində qələmə alınmış “Atəş çalan promete” (Atəş oğurlayan Prometei) adlı baş məqalənin sərlövhəsindən yuxarıda sadalanan bütün cəhətlərinə görə, M.Ə.Rəsulzadəyə aid olduğunu təsdiqləyir.

“Azəri” imzası

Azərbaycan ədəbiyyat və mətbuat tarixində XX əsrin əvvəllərindən bir çox sənətkar “Azəri” gizli imzasından istifadə etmişdir. Mühacirət irsində imzalarla da bağlı xeyli bəhs olunan “Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991) adlı monoqrafiyada [38] qeyd etmişdik ki, mətbuat tarixi ilə əlaqəli dəfələrlə məqalə yazmış M.Ə. Rəsulzadə hələ 1927-ci ildə “Yeni Qafqasya”da “Azəri” imzası ilə “Azərbaycan mətbuatının şərəfli xatirəsi” adlı material qələmə almışdır [38,s.269]. Professor Bədirxan Əhmədov “Azəri” imzasının ilk olaraq M.Ə.Rəsulzadəyə aid olduğunu bildirir [14]. Tanınmış mühacirətşünas professor V.Sultanlı Mirzə Bala irsindən bəhs edərkən yazır: “M.B.Məmmədzadənin yaradıcılıq irsi olduqca zəngindir. Təxmini hesablamalara görə, onun araşdırmalarının (elmi-publisistik və bədii əsərlərinin – T.A.) ümumi sayı iki mindən çoxdur. Ədib yazılarını Mirzə Bala, Əli Kutluq, Nuh oğlu, Azəri, M.B.Daşdəmir, Ə.Kut və başqa imzalarla, bəzi məqalələrini isə imzasız dərc etdirmişdir [33]. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar hər iki iddianı inkar edir.

Müxtəlif atributların – dil, üslub, ideya, məzmun və s. kimi faktoloji materialların müqayisəsi, tutuşdurulması sayəsində mütəxəssislər gizli imzanın kimə aid olduğunu müəyyənləşdirirlər. Məhz

bu metoddan istifadə edərək Y.Akpınar “Yeni Qafqasya”ya ümumi bir baxış” adlı məqaləsində (Haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz “Yeni Qafqasya”nın tam mətnlərinin toplandığı 4 cildlikdə) bu qənaətə gəlir ki, dərgidə “Azəri” imzası ilə Məhəmməd Əmin bəyin 15 məqaləsi dərc edilmişdir. Maraqlıdır ki, bir il sonra nəşr olunan “Mehmet Emin Rəsulzadə. “Yeni Qafqasya” yazıları”nda [43] “Azəri” imzası ilə Məhəmməd Əmin bəyin “Azəri” gizli imzası ilə 50-dən çox məqaləsi verilmişdir. Yuxarıda bir çox sənətkarın “Azəri” gizli imzasından istifadə etdiyini vurğulamışdıq. Məsələ burasındadır ki, mühacirətdə də bu ənənə olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə ilə yanaşı, C.Hacıbəyli də həmin gizli imza ilə məqalələr dərc etdirmişdir. Məhəmməd Əmin bəy İstanbuldan Parisə – C.Hacıbəyliyə yazırdı: “Mən burada yazılarımda ötədən bəri “Azəri” imza deyə atıram. Siz də orada “Azəri” imzasıyla yazırsınız. Bu iltibası mücib olur. Bunu tənzim edə bilmərikmi?” [2, s.26]. Beləliklə, mühacirətdə bu gizli imzadan istifadə edənlərin kimliyinə tam aydınlıq gətirilmişdir.

“M.Qərib” kimdir

İlk dəfə B.Əhmədov “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri” adlı monoqrafiyasında “Yeni Qafqasya”da 15 sentyabrda Bakının azad edilməsi münasibətilə “M.Qərib” imzası ilə dərc olunmuş “Türklüyün böyük günlərindən” adlı məqalənin mövzusu haqqında söhbət açır [13, s.154], lakin gizli imzanın kimə məxsusluğu barədə fikir bildirmir.

Bu sətirlərin müəllifi “Mart qırğınlarına “Yeni Qafqasya” dərgisinin baxışı” məqaləsində adı çəkilən imza ilə bağlı yazmışdır: “Mühacir müəlliflər xarici ölkələrdə, eləcə də Türkiyədə Sovet kəşfiyyatçıları, xəfiyyələri tərəfindən təqib olunduğu, qətlə yetirildiyi üçün bədii əsərlərini, publisistik məqalələrini, o cümlədən Mart qırğınları haqqındakı yazılarını da gizli imzalarla qələmə almaq məcburiyyətində idilər. Türkiyəli və azərbaycanlı tədqiqatçılar “Yeni Qafqasya” dərgisində “Azəri” imzasının haqlı olaraq, Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə aid olduğu qənaətindəirlər. Fikrimizcə, “M.Qərib” imzası da M.Ə.Rəsulzadəyə mənsubdur və bu qənaətimiz üçün ciddi əsaslar var:

– İlk illərdə, Mirzə Bala (M.Ə.Rəsulzadədən sonra dərginin əsas yazarı) İrandan redaksiyaya ara-sıra məqalələr göndərsə də, onun Türkiyəyə gəldiyi vaxta kimi dərginin əksər materiallarını Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır və çapa hazırlayırdı;

– Dərgidə Mart qırğınları mövzusunda əsasən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə müraciət etmişdir;

– “M.Qərib” imzası ilə “Yeni Qafqasya”nın yalnız ilk nömrələrində və cəmi 4 yazı dərc edilmişdir. Həmin yazılara məxsus dil, üslub, sənətkarlıq məsələləri, toxunulan problemlər, mövzular Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yaradıcılığına xasdır və bütün bunlar həmin imza ilə dərc olunan yazıların da M.Ə.Rəsulzadəyə mənsub olduğuna dəlalət edir” [37].

Doğrudan da “Yeni Qafqasya”da “M.Qərib” gizli imzası ilə dərc olunan “Türklüyün böyük günlərindən”, “31 Mart 1918”, “Azərbaycan köylüsü nə halda”, “Qanunisani” məqalələrinin məzmunu, mövzusu, dili, üslubu, bütün ruhu ilə onların Məhəmməd Əmin bəyə mənsubluğunu iddia etməyə imkan verir. Bu da həqiqətdir ki, o dövr yazarlarının, o cümlədən daha çox M.B.Məhəmməd-zadə bu cəhətləri ilə bir-birinə daha çox bənzəyir. Lakin dərginin ilk nömrələrini M.Ə.Rəsulzadə demək olar ki, təkbaşına hazırlayırdı, o, yazılarında qəti qənaətləri, cəsarətli fikirləri ilə seçilirdi, xüsusi ilə məqalələrinin sonluğunu inamlı hökmləri ilə bitirirdi, eyni səpkidə, eyni tərzdə bitirirdi: “Bolşeviklərin ikinci dəfə Bakıya tasallutları (sahibliyi – T.A.) hər nə qədər daha uzun bir müddət davam eyləmişsə də, Azərilərcədə ikinci bir Eylülün (15 Sentyabra işarədir – T.A.) vuku (baş verməsi – T.A.) mühəqqəqdır [42, I cild, s. 201]. Müəllif bir il sonra eyni mövzuda qələmə aldığı “Mart faciəsi” məqaləsini eyni ruhla, eyni inamla bitirir. Məhəmməd Əmin bəyin “Qanunisani” məqaləsinin sonuncu – “Bir dəfə su gələn kanala bir daha gəlir” cümləsi istər-istəməz məşhur “Bir dəfə yüksələn bayraq bir daha enməz” deyimini yada salır. Deyilən və sadalanmayan bir çox cəhətlər “M.Qərib” imzasının məhz Məhəmməd Əmin bəyə mənsub olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Nəyə görə məhz “Yalvacoğlu”

Bu ritorik sual Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına dair maraqlı və təqdirəlayiq tədqiqatları ilə diqqəti çəkən Türkiyə Milli Təhsil Nazirliyinin sabiq müşaviri, araşdırmaçı-yazar Ömər Özcanın

“525-ci qəzet”də dərc olunan “M.Rəsulzadənin gizli imzası – “M.Ə.Yalvacoğlu” [28] məqaləsindən götürülmüşdür. O, Azərbaycanda daha çox professor Şirməmməd Hüseynovun, Türkiyədə isə professor Y.Akpınarın qeyrətləri sayəsində mətbu əsərləri kitablar şəklində ortaya qoyulmuş M.Ə.Rəsulzadənin bütün publisist irsinin araşdırılıb üzə çıxarıldığını söyləməyin hələ tez olduğunu, həmçinin istər Azərbaycanda, istərsə də Türkiyədə M.Rəsulzadənin gizli imzalarının böyük əksəriyyətinin artıq dəqiqləşdirildiyini, ancaq bu sahədəki araşdırmaların hələ sona çatmadığını, eyni zamanda istər sovet dönəmi Moskvasında, istərsə də sovet cəhənnəmindən qurtulduqdan sonra Türkiyə, Polşa, Almaniya, Rumıniya, Fransa və b. ölkələrdə çıxan qəzet və jurnallarda (onların bir çoxunun naşiri və redaktoru məhz özü olub) saysız-hesabsız məqalələr dərc etdirdiyini, təəssüf ki, onun bu yazılarının tam bibliografiyasının indiyədək hazırlanmadığını bildirir. Ö.Özcan yazır: “Azərbaycan mühacirətinin mətbuatda çıxışlarını izləyərkən şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə yaxından maraqlandığım Məhəmmədəmin Rəsulzadəyə məxsusluğu məndə şübhə doğurmayan “M.Ə.Yalvacoğlu” (M.E.Yalvacoğlu) gizli imzası ilə və bu imza altında dərc etdirdiyi üç məqaləsi ilə qarşılaşdım. Bu yazımda onlardan danışacağam” [28]. Tədqiqatçı “Yalvacoğlu” imzası ilə bağlı yazır ki, M.Ə.Rəsulzadə doğma Türkiyədə yerləşdiyi ilk illərdə ehtiyatlı davranaraq mətbuatdakı məqalələrində müstəər, yəni taxma ad, gizli imza işlətdiyi anlaşıdır. Ö.Özcan bəhs etdiyi dövrün mətbu orqanlarında “aramalar apararkən” Məhəmməd Əmin bəyin üç yazısında – “Azəri şairi Nizami və dünyanın bugünkü durumu”, “Azərbaycan kompozitörü Hacibəyli Üzeyir”, “Bir təmizliyə dair: Sovet türkçülüüyü” məqalələrində “M.Ə.Yalvacoğlu” gizli imzasını üzə çıxarır: Araşdırmaçı daha sonra imzanın M.Ə.Rəsulzadəyə aid olduğunu ciddi dəlillərlə – sözün etimologiyası, yazıların məzmunu və üslub özəllikləri ilə əsaslandırır: “Bilindi ki kimi, ərəb dilində rəsul “göndərilmiş”, “elçi”, “peyğəmbər” deməkdir, Rəsulzadə isə “rəsul oğlu” anlamındadır. Türklərin ən qədim sözlüyü olan Mahmud Kaşğarının “Divan”ında yalvac/yalavac sözünün “rəsul”, “peyğəmbər” mənasında işləndiyi göstərilmişdir. Türkcədə yalvac / yalavac “bir xəbər bildirmək üçün göndərilmiş kimsə”, “elçi”, “peyğəmbər”, “rəsul”, “nəbi” olaraq açıqlanmaqdadır. Çoxlu əski yazılı abidələrimizlə bu fakt bütünlüklə təsdiqlənir. Deməli, əski türkcəyə incəliklə bələd olan M.Ə.Rəsulzadə öz soyadını ərəbcədən türkcəyə çevirmiş, bu qarşılığı – “Yalvacoğlu”nu özünə gizli imza seçmişdir [28]. Bu təkzibolunmaz qeydlərlə kifayətlənməyən Ö.Özcan davam edir: “İkinci Dünya savaşı illərini M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə Rumıniyada keçirmiş əmisi oğlu Məhəmmədəli Rəsuloğlu (Rəsulzadə) özünün bir şeirində yazır:

*İlanın ağıyla qızılı olmaz,
İkisi də rusdur,
sancar səni, qaç!
Təhəmmül qalmadı
hicran dərdinə,
Mən Yalvaç deyiləm,
soyadım – Yalvac!*

Bununla Məhəmmədəli bəy də “Yalvacoğlu”nun məhz “Rəsulzadə” olduğunu bir daha sübut edir” [28].

Tarix elmləri doktoru, professor Solmaz Rüstəmovə Tohidi “Məlum və naməlum Üzeyir Hacibəyov” [31] və tanınmış tədqiqatçı D.Əhməd “Rəsulzadənin sirli imzası və Mirzə İbrahimovun ona cavabı” [11] adlı məqalələrində Ö.Özcanın üzə çıxardığı M.Ə. Rəsulzadəyə aid “M.Ə.Yalvacoğlu” gizli imzası ilə dərc olunmuş “Azərbaycan kompozitörü Hacibəyli Üzeyir” məqaləsinin Sovet hakimiyyəti dairələrində, o cümlədən Azərbaycan SSR-in yüksək dövlət və partiya orqanlarında necə əks-səda doğurduğunu, sifarişlə, daha dəqiq desək, tapşırıqla Mirzə İbrahimova “Üzeyir Hacibəylinin “Ulus”dakı böhtançılara cavabı” adlı məqalə yazdırıldığı və bu yolla məqalə müəllifinə guya kəskin cavab verildiyi maraqlı faktlarla təsvir və tənqid edilir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, M.Ə.Rəsulzadənin yuxarıda adıçəkilən məqaləsi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun

“Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası” kitablar seriyasının 2016-cı ildə buraxdığı “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr” kitabına daxil edilmişdir [30].

“Müsavətçi” kimdir

V. Sultanlı “İstiqlal sevgisi” adlı monoqrafiyasında [34] Müsavat Partiyasının Kiyev şöbəsinin yaradıcısı, görkəmli yazıçı, dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Osmanlı imperiyasındakı ilk səfiri Yusif Vəzir Çəmənəminlinin (12 sentyabr 1887, Şuşa – 3 yanvar 1943, SSRİ, Nijqorod vilayəti) həyat və fəaliyyətindən, xüsusi ilə onun Müsavat Partiyasının proqram və məramı ilə bağlı qələmə aldığı məqalələrindən və M.Ə.Rəsulzadə ilə münasibətlərindən bəhs etdiyi hissədə yazır: “Y.V.Çəmənəminli 1923-cü ilə qədər Məhəmməd Əmin bəy haqqında yalnız xoş sözlər söyləmişdir. Lakin Türkiyədə və Fransada keçirdiyi ağır mühacirət həyatının doğurduğu böhran və küskünlük firqənin ayrı-ayrı üzvləri, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə ilə fikir ixtilafına gətirib çıxarmış və Y.V.Çəmənəminli Müsavatın sıralarını tərk etməli olmuşdur. Yusif Vəzirin Müsavatın sıralarından uzaqlaşması ilə bağlı Məhəmməd Əmin bəyin redaktoru olduğu “Yeni Qafqasya” dərgisinin “Müsavətçi” imzası ilə (Bu imzanın Məhəmməd Əmin bəyə məxsus olub-olmadığını qəti söyləməkdə çətinlik çəkirik) dərc etdiyi “Şərəfsiz bir aqibət” adlı tənqidi yazıya o, “Müsavətçiyə cavab” adlı məqaləsi ilə cavab vermiş, həmin məqalə “Kommunist” qəzetinin 23-24 oktyabr 1925-ci il tarixli nömrələrində çap olunmuşdur” [34, s.14].

Nəticə / Conclusion

Bir çox inkarolunmaz dəlillər – məqalənin məzmunu, ruhu, dili, üslubu “Yeni Qafqasya”da “Müsavətçi” imzası ilə dərc olunan, “Şərəfsiz bir aqibət” adlı yazının [42, s.337-339] M.Ə.Rəsulzadəyə aid olduğunu təsdiqləyir. Ortaya sual çıxır. 1925-ci ildə Məhəmməd Əmin bəy artıq yazılarını açıq imza ilə dərc etdirirdi. “Bəs bu məqaləni niyə “Müsavətçi” imzası ilə vermişdir. Əvvəla, yazıda M.Ə.Rəsulzadə Y.V.Çəmənəminliyə etdiyi bir sıra yardımları xatırladır. Zənnimizcə, bunu öz imzası ilə dilə gətirməsini müəllif qeyri-etik, qeyri-təvazökarlıq hesab etmişdir. İkincisi, məqalə əsl müsavətçi ilə silahdaşlarını yarıyolda buraxan kəsə ünvanlanmışdır. Başqa sözlə, Məhəmməd Əmin bəy əsl müsavətçinin kim olduğuna işarə vurmuşdur. Üçüncüsü, Yusif Vəzirin “Müsavətçiyə cavab” adlı məqaləsinin [9] məhz M.Ə.Rəsulzadəyə cavab olduğu yazıdan açıq-aşkar hiss olunur. Belə ki, məqalədə Y.V.Çəmənəminli 7 dəfə Məhəmməd Əminin adın çəkir, bir dəfə isə “Müsavətçi” əfəndi, həqiqət belə deyil”, – deyərək məqalə müəllifinə hətta xitab edir. Bütün bunlar “Müsavətçi” imzasının da məhz M.Ə.Rəsulzadəyə aid olduğunu iddia etməyə imkan verir. Yeri gəlmişkən, nə bu məqaləyə-dək, nə də bundan sonra “Yeni Qafqasya”da “Müsavətçi” imzasına təsadüf edilmir. “Yeni Qafqasya”-nı latın əlifbası ilə nəşrə hazırlayan dəyərli həmkarlarımız tərtib etdikləri “Dizin”də “Müsavətçi” imzasının qarşısında “Yeni Qafqasya” yazarı” yazmışlar [42, s.253].

Ədəbiyyat / References

1. Ağayev N. Mətbuat tariximizə dair qeydlər // AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi arxivi, inv. №655.
2. Ağayev N., Paşayeva, M. İmzalar. Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun iştirakçıları / N.Ağayev, M. Paşayeva. – Bakı: Elm və təhsil, 2015, 72 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / 4 cildə. – Bakı: Şərq-Qərb, c.2. 2006, 792 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / 4 cildə. – Bakı: Şərq-Qərb, c.4. 2006, 712 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / 4 cildə. – Bakı: Şərq-Qərb, c.1. 2006, 744 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / 4 cildə. – Bakı: Şərq-Qərb, c.3. 2006, 672 s.
7. Bağırzadə N. / URL: <https://aak.gov.az>.

8. Balayev A. Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) / A.Balayev. – Bakı: “Çıraq” nəşriyyatı, 2012, 286 s.
9. Çəmənəminli Y.V. “Müsavatçı”ya cavab / URL: <https://www.kultura.az>.
10. Elçin. Məmmədəmin Rəsulzadə / Elçin. – Bakı: Şərq-Qərb, 1994, 24 s.
11. Əhməd D. Rəsulzadənin sirlə imzası və Mirzə İbrahimovun ona cavabı // “Teleqraf” informasiya agentliyi. 2017, 18 sentyabr.
12. Əhməd D. Məmməd, yoxsa Məhəmməd // Teleqraf.az, 2021, 23 iyun.
13. Əhmədli, B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri / B.Əhmədli. – Bakı: Elm və təhsil, 2017, 376 s.
14. Əhmədov B. “Azəri” sözündən imtina etməliyikmi?! // “525-ci qəzet”, 2017, 29 dekabr.
15. Əliyev M. Məmməd Əmin Rəsulzadə // “Odlar yurdu” qəzeti, 1988, sentyabr.
16. Göytürk Ş. “Məhəmməd Əmin”, yoxsa “Məmməd Əmin” // modern.az, 2024, 1 yanvar.
17. Hodaevi Ə. / URL: <https://bakuresearchinstitute.org>.
18. İbrahimova M. “Əkinçi”dən “Həqiqət”ədək // “Molodyoj Azerbaydjana”. 1994, 6 iyul. №73, 743 s.
19. İstiqlal mücadiləmizin parlaq siması. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Metodik vəsait // URL: <https://clb.az>.
20. Qan Tural. Məhəmmədəmin, Məhəmməd Əmin, yoxsa Məmməd Əmin // aydinyol.az, 2022, 16 mart.
21. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti / – Bakı: Elm, 1990, 116 s.
22. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri / I cild. – Bakı: Azərənəşr, 1992, 470 s.
23. Məhəmmədzadə M.B. Azərbaycan türk mətbuatı. – Bakı: “Çapar” yayınları, 2022, 162 s.
24. Məhəmmədzadə M.B. Azərbaycan türk mətbuatı / Ərəb əlfbasından çevirib tərtib edən, ön söz, lüğət və qeydlərin müəllifi A.Bayramoğlu. – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2004, 112 s.
25. Məmmədli Q. İmzalar / Q. Məmmədli. – Bakı: Azərənəşr, 1977, 120 s.
26. Nəcəfov B. Azərbaycan Demokratik Respublikası: daxili və xarici siyasət / Nəcəfov, B. – Bakı: Bilik, 1992, 77 s.
27. Nəsbizadə N. Azərbaycan parlamenti; Azərbaycan hökuməti. – “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1990, 12 yanvar; 1990, 4 may.
28. Özcan Ö. M.Rəsulzadənin gizli imzası – “M.Ə.Yalvacıoğlu” // “525-ci qəzet”, 2010, 16 oktyabr.
29. Paşayev M.C. /Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917) / M.C.Paşayev. – Bakı, 2004, 391 s.
30. Rəsulzadə M.Ə. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Elm, 2016, 356 s.
31. Rüstəmov S.T. Məlum və naməlum Üzeyir Hacıbəyov // 2015, 9 oktyabr.
32. Sarıyeva İ. Cümhuriyyətimizin banisinin adını hələ düz yazmadığı bacarmırıq – Məmməd, ya Məhəmməd... // Bakı xəbər, 2023, 12 dekabr.
33. Sultanlı V. Azərbaycan ədəbi tənqidi / V. Sultanlı. – Bakı: Nurlar, 2019, 312 s., s.254.
34. Sultanlı V. İstiqlal sevgisi / V. Sultanlı. – Bakı: Elm və təhsil, 2014, 252 s.
35. Sultanlı V. Ağır yolun yolçusu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti / V. Sultanlı – Bakı: Azərənəşr, 1996, 190 s.
36. Şahsuvarlı T. Rəsulzadəni anlamaq, yoxsa Şah İsmayılı “danlamaq” // axar.az, 2016, 9 sentyabr.
37. Tahirli A. Mart qırğınlarına “Yeni Qafqasya” dərgisinin baxışı // “525-ci qəzet”, 2021, 28 yanvar.
38. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991) / A.Tahirli. – Bakı: “CBS” nəşriyyatı, 2005, 528 s.
39. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası / N.Yaqublu. – Bakı, 2013, 505 s.
40. Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə / N.Yaqublu. – Bakı: Gənclik, 1991, 308 s.
41. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, yoxsa Məmməd Əmin Rəsulzadə // türküstan.az, 11 dekabr, 2023.
42. “Yeni Qafqasya” tıpkıbasma, 4 cildə, hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Səlcuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya. – İstanbul, 2018, TEAS Press.
43. “Yeni Qafqasya” yazıları / – Ankara: Türk Tarix Qurumu, 2017, 398 s.

Подписи Мамед Эмина Расулзаде

Абид Тахирли

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: habidtahirli@gmail.com

Резюме. В статье впервые предметом отдельного исследования стали подписи Мамед Эмина Расулзаде, в связи с ними выражено отношение к предполагаемым мнениям в научных трудах разных авторов и в других источниках. Сквозь призму исследования проведено наследие литератора, в том числе материалы из периодической печати, приведены определённые научно-теоретические результаты. Наряду с такими персональными подписями выдающегося публициста, как «Мамед Эмин Расулзаде», «М.Э.Расулзаде», «Мухаммед Эмин», «Расулзаде», внесена ясность в определении псевдонимов «Азери», «М.Гариб», «Йалвачоглу», «Мусаватист» под его публикациями и вызвавших их причинах. Уточнение подписей М.Э.Расулзаде актуально и важно с точки зрения более глубокого и всестороннего исследования и оценки наследия литератора.

Ключевые слова: Мамед Эмин Расулзаде, «Азери», «М.Гариб», «Йалвачоглу», «Мусаватист», эмигрантская печать